

Mag. Mateja Štirn, ISA institut

Dr. Tina Pirc, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo

Melita Zagorc Vogelj, Osnovna šola Leskovec pri Krškem

PRIMARNA PREVENTIVA NASILJA IN ZLORABE OTROK – KAJ DELUJE IN ZAKAJ JE PREVENTIVA TAKO POMEMBNA?

POVZETEK

Nekateri otroci in mladostniki so izpostavljeni različnim oblikam nasilja, ki zelo negativno vplivajo na njihov osebnostni razvoj, zdravje, počutje in šolsko uspešnost. V članku predstavljamo različne dejavnike učinkovite preprečitve in nekatere uspešne programe, ki jih izvajamo pri nas.

Ključne besede: medvrstniško nasilje, zlorabe, preventivni programi, izkušnja varne navezanost, podpora socialne mreže, socialne in čustvene kompetence, občutek povezanosti

ABSTRACT

Some children and adolescents are exposed to different forms of violence, which have a very negative impact on their personal development, health, well-being and academic achievement. This article presents various factors of effective prevention and a few successful programmes being implemented in Slovenia.

Keywords: peer violence, abuse, preventive programmes, experience of secure attachment, social network support, social and emotional competences, feeling of connectedness

UVOD

Izkušnje medvrstniškega nasilja, nasilja v družini, spolne zlorabe in drugih oblik nasilja, zlorabe in zanemarjanja so za nekatere otroke in mladostnike del njihove realnosti. Posledice nasilja, zlorabe in zanemarjanja negativno vplivajo na osebnostni razvoj otrok in mladostnikov, na njihovo zdravje in dobro počutje, delo v šoli in na splošno na kakovost njihovega življenja. S primeri nasilja, stisk otrok in mladostnikov se bolj ali manj uspešno soočajo tudi v vrtcih, osnovnih in srednjih šolah.

Rezultati študije ACE,¹ v katero je bil vključen vzorec 17.421 oseb, govorijo o tem, da ima 28,3 % oseb izkušnje fizične zlorabe v otroštvu in 20,7 % oseb izkušnje spolne zlorabe (Center for Disease Control and Prevention, 2016). Študija je osvetlila jasno povezavo med izkušnjami nasilja in zlorabe v otroštvu in tveganji glede zdravja in drugih vidikov življenja odraslih in mladostnikov (tvegana ravnanja, kronične zdravstvene težave, bolezni, nizek življenjski potencial, različne težave povezane z delom, pogostejše izkušnje

prestajanja zapornih kazni, prezgodnja smrt) (Center for Disease Control and Prevention, 2016; Felitti, 2009). Z omenjenimi posledicami so povezani različni neposredni in posredni stroški (zdravstvenih in socialnih storitev ipd.).

Prav posledice, s katerimi se po izkušnjah nasilja, zlorabe in zanemarjanja soočajo otroci, mladostniki in odrasli, so glavni argument za sistematično izvajanje primarne preprečitve. Primarna preprečitva je nujna za zagotavljanje zaščite otrok in mladostnikov pred lahko tudi travmatičnimi izkušnjami nasilja in zlorabe.

PRIMARNA PREVENTIVA NASILJA IN ZLORABE OTROK

Otrok ne moremo povsem zaščititi pred nasiljem ali zlorabo, lahko pa jih okrepimo z informacijami, znanjem in veščinami, da se bodo znali ustrezno odzvati v takšnih situacijah. S primarno preventivnimi aktivnostmi delujemo vnaprej s ciljem, da bi preprečili, da bi otroci utrpeli travmatične

¹ Adverse childhood experiences, <https://www.cdc.gov/violenceprevention/acestudy/about.html>.

posledice, ki jih lahko imata zanje nasilje ali zloraba. Delujemo preventivno, da otroci in mladostniki ne bi ravnali nasilno ter da ne bi kot odrasli vzorcev nasilnega ravnanja prenašali v odnose s svojimi otroki in odraslimi.

DEJAVNIKI USPEŠNIH PREVENTIVNIH PROGRAMOV – KAJ DELUJE?

Z aktivnostmi primarne preventive na področju problematike nasilja in zlorabe otrok se osredotočamo na splošno populacijo otrok in mladostnikov, njihovih staršev in zaposlenih v vzgojno-izobraževalnih zavodih (VIZ) ter tudi širše v lokalnih skupnostih in na nivoju države. Z različnimi storitvami in dejavnostmi delujemo »vnaprej«, preden pride do nasilja ali zlorabe oz. preden se razvijejo različne negativne posledice tovrstnih izkušenj.

Uspešni in učinkoviti preventivni programi morajo izhajati iz dejstev v zvezi s problematiko. Prvo dejstvo je, da so za izkušnje nasilja in zlorabe lahko ranljivi že zelo majhni otroci v predšolskem obdobju. V tem obdobju imajo otroci malo izkušenj, ki so omejene. Še posebej ranljivi so, če nimajo pravih informacij, znanj, socialnih in čustvenih kompetenc, dobre samopodobe in samospoštovanja, podporne socialne mreže in ustreznih modelov, če so že doživeli izkušnje nasilja, zlorabe itd. Učinkoviti primarno preventivni programi se problema nasilja in zlorabe otrok lotevajo osredotočeni na krepitev otrokovih varovalnih dejavnikov, moči.

In kaj so varovalni dejavniki za varnost otrok pred nasiljem, zlorabo? Gre za kombinacijo dejavnikov, kot so

- izkušnje varne navezanosti v medosebnih odnosih,
- zaznana podpora socialne mreže vrstnikov, družine in šole,
- občutek povezanosti v šoli (pozitivni odnosi z vrstniki, občutek varnosti v šoli, občutek pripadanja, podpora učiteljev),
- socialne in čustvene kompetence otrok, mladostnikov,
- prave informacije (dejstva namesto napačnih predstav oziroma mitov),
- priložnosti, da razvijejo in uporabijo veščine,
- osebna prožnost,
- konkretna podpora in pomoč v kriznih časih itd.

Temeljni cilj primarne preventive je, da otrokom in mladostnikom predstavimo dejstva glede nasilja, zlorabe in jih okrepiamo za samozaščitno ravnanje, da uspejo iti stran, da se uspejo postaviti zase ter da povedo o nasilju odraslim, ki jim zaupajo.

Značilnosti učinkovitih programov za preventivo nasilja nad vrstniki

Študije kažejo, da so pri preprečevanju nasilja nad vrstniki najbolj učinkoviti t. i. celostni programi (npr. Vreeman in Carroll, 2007; Ttoffi in Farrington, 2011), ki zajamejo ukrepe na ravni šole, na ravni oddelka in na ravni posameznika. Različni avtorji ugotavljajo, da k učinkovitosti programov največ prispevajo pripadnost učiteljev programu (Smith, 2004), postavljanje jasnih pravil in posledic nasilja nad vrstniki ter urjenje učiteljev in učencev v strategijah reševanja konfliktov (Vreeman in Carroll, 2007) ter urjenje v emocionalnem nadzoru pri učencih in spodbujanje pomoči vrstnikov hkrati z jasno politiko šole glede nasilja nad vrstniki (Lee, Kim in Kim, 2015). Učinki preventivnih programov so po navadi skromni, a je treba poudariti, da so glede na kontekst tudi majhni učinki spodbudni. V procesu izvajanja preventivnih programov namreč skušamo doseči spremembe v prepričanjih vseh udeležencev, kar bi v prihodnosti delovalo tudi na spremembe v vedenju. Spreminjanje prepričanj pa je dolgotrajen proces – na neki šoli mora priti do spremembe pri določeni kritični masi udeležencev, da pride do spremembe šolske klime in kulture na šoli. Pri tem velja opozoriti na rezultate študije S. Pečjak in T. Pirc (2017), ki sta v raziskavi o šolski klimi pri medvrstniškem nasilju ugotovili, da učenci, ki izvajajo nasilje, in učenci, ki hkrati izvajajo in doživljajo nasilje, v pomembno večji meri kot učenci, ki le doživljajo nasilje, in učenci opazovalci zaznavajo, da šolsko okolje dopušča agresivnost kot način afirmacije med vrstniki in v šoli nasploh ter da niti učitelji niti vrstniki ne zaustavljajo nasilja in da zato pri njih ni smiselno iskati pomoči. Pri oblikovanju preventivnih programov je torej treba imeti v mislih dolgoročnejši cilj spreminjanja šolske klime, ki ga lahko dosežemo s procesnim delovanjem na vseh ravneh in zagotavljanjem možnosti za vse udeležence, da svoja znanja in veščine čim pogosteje in čim dlje utrjujejo.

Značilnosti učinkovitih programov za preventivo spolne zlorabe otrok

Rezultati evalvacij različnih programov za preventivo spolne zlorabe otrok kažejo, da so učinkoviti programi, ki vključujejo otroke, starše in strokovne delavce, predvidevajo aktivno sodelovanje otrok in prakticiranje veščin ter delo v skupini. Ti programi so procesno naravnani in trajajo dalj časa, razdeljeni so v več delov/srečanj (z več možnostmi za ponovitev in utrjevanje veščin, znanj), ponudijo tudi aktivnosti za krepitev otrokovega samovrednotenja in vključujejo usposabljanje strokovnih delavcev ter zaposlenih v VIZ. Učinkovitejši so programi, ki so standardizirani in jih izvajajo usposobljeni izvajalci, ter programi, ki so del šolskega kurikula (Sanderson, 2004). Kot so pokazali

rezultati evalvacijskih študij, se je znanje, ki so ga pridobili otroci, po navadi ohranilo več mesecev, lahko tudi leto dni po zaključku programa. Zaradi tega je pomembno zagotoviti priložnosti za več ponovitev, utrjevanje, nadgradnjo znanj, veščin tekom otroštva. To govori v prid celovitim procesno naravnanim preventivnim programom, ki so vključeni v obstoječe sisteme/šolski kurikulum (National Sexual Violence Resource Center, 2011).

Pomembno je, da s preventivnimi aktivnostmi začenjamo zgodaj, že v predšolskem obdobju, in sistematično nadaljujemo do srednje šole. Aktivnosti bi morale biti neselektivno na voljo čim širšemu krogu otrok in mladostnikov, njihovim staršem in zaposlenim v VIZ. Pomembna dejavnika učinkovitih programov sta partnerski pristop in povezava z obstoječimi viri neformalne in formalne podpore v lokalnih skupnostih (Stanik in Lalley, 2003).

KAKO SE LAHKO O NASILJU, SPOLNI ZLORABI POGOVARJAMO NA VAREN, POZITIVEN NAČIN?

Pogovor z otrokom o nasilju in zlorabi je lahko velik izziv. Nekateri odrasli so, predvsem ko gre za majhne otroke, mnenja, da so otroci premajhni, da bi se z njimi pogovarjali o tako težkih temah. Nekateri so prepričani, da lahko zaščitijo otroka pred takšnimi dejanji in da otroka ni treba »strašiti« in vznemirjati s pogovorom o nasilju, zlorabi. Slednje žal ni prava pot za zagotavljanje varnosti otrok pred tovrstnimi izkušnjami. S pravim načinom in pogovorom, ki je prilagojen otrokovi starosti, mu ne povzročimo škode. Otrok bo bolj varen, če bo pripravljen na zanj potencialne nevarne situacije; če bo imel informacije in veščine, kako se v takšnih situacijah lahko znajde, se primerno odzove, si pomaga.

Tri posebne pravice: »varni, močni in svobodni«

Izhodišče za pogovor z otrokom sta lahko: 1) sporočilo, da imajo »vsi otroci pravico, da so varni, močni in svobodni«, in 2) koncept treh osnovnih samozaščitnih veščin: »reci ne, pojdi stran, povej odrasli zaupni osebi«.

Krepimo otrokove moči

Ko se pogovarjamo z otrokom, je pomembno, da smo mirni in sproščeni, pozitivno naravnani na otrokove moči, veščine in ne na nevarnost. Pomembno je, da krepimo otrokovo zaupanje vase in v zaupne odrasle osebe. V pogovoru se osredotočimo na to, kaj lahko otrok sam stori v zanj ogrožajoči ali neprijetni situaciji.

Prave besede

Za pogovor o nasilju in zlorabi izberimo prave besede – besede, ki so pozitivne in varne (npr. varen dotik, nevaren

dotik, dobre, varne skrivnost in nevarne skrivnosti ...). Govorimo lahko o občutkih, s katerimi se v primeru spolne zlorabe sooča otrok: nevarni dotiki otroku niso všeč, ob njih se počuti neprijetno, lahko ga je strah, sram, je žalosten. Pomembno je, da otroka okrepimo, da zaupa svojim občutkom, in mu sporočimo, da nam o njih lahko pove.

»Tvoje telo ima pravico, da je varno«

Pomembno je, da se otrok zaveda, da je on »gospodar« svojega telesa in da lahko postavlja pravila, da bi zaščitil svoje telo. On je tisti, ki ima pravico in dolžnost skrbeti za svoje telo. Pogovorimo se o intimnih delih telesa. Če tema spolnosti ne bo tabu, se bo otrok lažje obrnil na nas in nam povedal o morebitni nevarnosti zlorabe. Z otrokom se je pomembno pogovoriti o tem, da se včasih lahko tudi nekdo, ki ga otrok pozna in mu zaupa, želi dotikati njegovega telesa na način, ki mu ni všeč in ga prizadene. Taki dotiki niso v redu, niso varni dotiki. Nihče nima pravice, da se na takšen način dotika otrokovega telesa, njegovih intimnih delov. Prav tako ni prav, če kdo želi, da se otrok dotika njegovih intimnih delov telesa.

Varne in ne varne skrivnosti

Pogovorimo se tudi o skrivnostih. Skrivnosti so lahko varne, dobre, pozitivne, prijetne in nevarne, slabe. Z otrokom se pogovorimo o razliki med varnimi in nevarnimi skrivnostmi. Dobre, prijetne skrivnosti so na primer rojstnodnevne zabave presenečenja, darila za nam drage ljudi ... Zaradi teh skrivnosti otroka ni strah. Zanje ga nikoli ne zavežemo, da jih ne sme nikomur razkriti, oz. mu ne zagrozimo, kaj se bo zgodilo, če jih bo razkril. Zaradi nevarnih, slabih skrivnosti pa je otroka pogosto strah, počuti se neprijetno, lahko ga je sram, lahko je žalosten. Pomembno je, da o nevarnih skrivnostih otrok vedno pove odraslemu, ki mu zaupa. Otroku moramo povedati, da nikoli ni prav, da se nekdo dotika njegovega telesa in pri tem želi, da to ostane skrivnost.

»Povej zaupni osebi«

Skupaj z otrokom naštejmo njegove zaupne osebe (mama, oče, vzgojiteljica, učiteljica, dedek ali babica, soseda, starejši brat ...), ki bi jim lahko povedal o izkušnjah nasilja, zlorabe. Zaupne osebe so vsi tisti, ki jim otrok zaupa, ki ga bodo poslušali, mu verjeli in pomagali. **Otrok potrebuje več zaupnih oseb** in ne le staršev. Dobro se je pogovoriti tudi o razliki med tožarjenjem in tem, ko nam otrok pove, da se mu je zgodilo nekaj, zaradi česar se ne počuti varno, ga je strah, mu je neprijetno, je žalosten. Otroci lahko namreč dostikrat oklevajo in ne povedo odraslim (v vrtcu, šoli, doma ...) o neki neprijetni izkušnji ali stiski, ki jo doživljajo, ker

jih skrbi, da bi jih označili kot »toži babo«. Otroku pojasnimo, da gre za tožarjenje, ko pove staršem ali nekomu v šoli oz. vrtcu o ravnanju drugega otroka samo zato, da bi ga spravil v težave. Če pa pove, kaj se mu je zgodilo, zato da bi pomagal sebi ali nekomu drugemu, da bi bil varen, da ga ne bi bilo strah, da ne bi bil žalosten ..., to ni tožarjenje.

»Poveš mi lahko o vseh problemih ne glede na to, kako neprijetni, veliki ali zapleteni so.«

To je za otroka zelo pomembno sporočilo. Pomembno je, da nam **otrok zaupa, da se lahko z nami pogovori o vsem, in da ve, da ga želimo zaščititi in mu pomagati**. Otroci so pogosto prepričani, da jim nihče ne bo verjel, če bodo povedali o nasilju, o zlorabi in da bodo zaradi tega lahko v težavah. To je tudi ena od groženj, ki jo storilci uporabljajo, da bi ohranili skrivnost o nasilju, zlorabi. Pomembno je tudi, da **ima otrok občutek, da ga ne obsojamo, da ga sprejemamo ne glede na to, kaj se mu je zgodilo**.

CAP-PROGRAMI ZA PREVENTIVO NASILJA NAD VRSTNIKI IN ZLORABE OTROK

Eden od uspešnih primarno preventivnih programov, ki ga v osnovnih šolah in vrtcih v Sloveniji izvajamo od leta 1998, je CAP-program (Child Assault Prevention Programme). Njegovo osnovno sporočilo je, da imajo vsi otroci pravico, da so **varni, močni in svobodni** pred nasiljem in zlorabo. Program nudi razvojno primeren način, kako lahko z otroki v vrtcu in v osnovni šoli spregovorimo o temi nasilja nad vrstniki ter o spolni zlorabi otrok. Kot ciljni skupini poleg otrok nagovori tudi njihove starše in zaposlene v VIZ. Izhaja iz moči, ki jih imajo otroci in odrasli, in se osredotoča na krepitev varovalnih dejavnikov otrok.

Primer dobre prakse na Osnovni šoli Leskovec pri Krškem

Na Osnovni šoli Leskovec pri Krškem že dvajset let izvajamo CAP-program za preventivo nasilja in zlorabe otrok, zadnja štiri leta pa tudi CAP-program Brez nasilja nad vrstniki. CAP-program za preventivo nasilja in zlorabe otrok vsako šolsko leto predstavimo učencem 3. razreda. Program vključuje dve 60-minutni delavnici za otroke, predstavitev za njihove starše in za zaposlene na šoli. Pred izvedbo delavnic za otroke CAP-program ter problematiko nasilja in zlorabe otrok predstavimo staršem. Občasno izvedemo tudi tovrstne predstavitve za šolsko osebje. Otrokom so najbolj všeč igre vlog, prek katerih jim predstavimo situacije, ko so jim lahko odvzete njihove pravice, da so varni, močni in svobodni. Všeč so jim tudi predstavljene strategije,

kaj lahko naredijo, da svoje pravice obdržijo, oz. kako se lahko v takšnih situacijah ustrezno odzovejo. Otrokom je med situacijami, ki jih predstavimo v okviru delavnic, najbolj poznano medvrstniško nasilje. Njihova domišljija pa se najbolj razvname, ko spregovorimo o možnem nasilju s strani neznanih oseb. Otroci se na delavnicah poleg drugih veščin učijo tudi razlike med tožarjenjem in tem, kaj pomeni »povedati, se zaupati odrasli osebi, ko si ti ali nekdo drug v nevarnosti«.

Program Brez nasilja nad vrstniki na šoli izvajamo v vseh oddelkih 2. in 5. razreda. Delavnice za učence so zelo razgibane. Vključujejo igre vlog in pogovor o različnih situacijah, za mlajše učence pa tudi konkretne ponazoritve s pomočjo fotografij, »obrazov z izrazi čustev«, zemljevidom šole. Učenci so aktivni in skozi dve delavnici, ki trajata dve šolski uri, dobijo občutek, da res lahko sami povečajo svojo varnost in preprečijo oz. zaustavijo nasilje s strani vrstnikov. Poudarjena je vloga otrok, ki nasilje opazujejo, tako imenovanih prič. Otroci se naučijo, kaj lahko kot priče naredijo, da situacijo izboljšajo in pomagajo ustaviti nasilje. To jim daje občutek moči. Proti koncu druge delavnice sami začnejo iskati rešitve za konkretne situacije, s katerimi se srečujejo. Umik in »udari nazaj«, kar najpogosteje slišijo od odraslih, zanje nista več najboljši rešitvi. Da bi otroci naučeno udeleževali v vsakodnevnem življenju, na šoli vsako leto na temo medvrstniškega nasilja izvedemo tudi delavnico za starše, občasno pa tudi predstavitev za šolsko osebje. Namen predstavitev za zaposlene na šoli je senzibilizirati vse zaposlene na šoli in jih naučiti, kako se ustrezno odzvati v primerih medvrstniškega nasilja. Kljub temu da so delavnice otrokom zanimive in v njih radi sodelujejo, same po sebi niso dovolj. Za učinkovitost preventive sta potrebna celostni pristop in podporno ter vključujoče okolje na šoli, kjer se ob pojavu nasilja ne obrača proč, ampak jasno in dosledno odzove. Ob ustvarjanju vključujoče klime je pomembno, da se otroci učijo socialnih veščin in veščin nenasilnega reševanja konfliktov, s poudarkom na odločnem in samozavestnem vedenju. S tem se seznanijo tudi v delavnicah CAP-programa. Pomembno je, da imajo otroci po končanih CAP-delavnicah možnost večine prakticirati in obnavljati v vsakodnevnem življenju na šoli. Pri tem imajo ključno vlogo učitelji.

Na šoli je za izvajanje CAP-programa usposobljenih veliko strokovnih delavcev. V okviru usposabljanja za izvajanje CAP-programa in prek svoje prakse dela so se temeljito seznanili tudi s problematiko nasilja in zlorabe otrok. Za učinkovito preventivno delovanje na tem področju namreč ne zadostujeta samo poznavanje delavnic za otroke in izvedba aktivnosti z otroki, ampak poznavanje kompleksne problematike nasilja in zlorabe otrok ter dejavnikov učinkovite preventive.

S pomočjo obeh CAP-programov se je na Osnovni šoli Leskovec pri Krškem v preteklih letih naredilo veliko za preprečevanje nasilja in zlorabe otrok. O tem govorijo tako povratne informacije zaposlenih na šoli kot tudi staršev. Z izvajanjem programa smo na šoli močno senzibilizirali generacije otrok in staršev za različne oblike nasilja. Najteže je bilo spregovoriti o spolnem nasilju nad otroki. Izvajalke CAP-programa in učitelji ugotavljajo, da se starši po predstavitvi programa odprejo, postavljajo vprašanja in delijo svoje mnenje s preostalimi udeleženci. Kot je zapisala ena od učiteljic, je

»najpomembneje oblikovati in potem v skupnosti ohranjati zavest, da žrtev ni krivec za nasilje in da je predvsem o spolnem nasilju treba govoriti na glas«.

SISTEMATIČNA PREVENTIVA OD VRTCA DO SREDNJE ŠOLE

V okviru projekta »Varni brez nasilja«, ki ga sofinancira Ministrstvo za zdravje, trenutno pripravljamo celostni program primarne preventive nasilja nad vrstniki in spolnega nasilja na škodo otrok in mladostnikov, ki bo vključeval 5 modulov: modul za predšolske otroke, modul za vsako izmed vzgojno-izobraževalnih obdobij v osnovni šoli in modul za dijake srednje šole. Program bo »obravnaval« naslednje vsebine: nasilje nad vrstniki, spolno nasilje na škodo otrok in mladostnikov, zaščita pravic, da si »varen, močan in svoboden« in spoštovanje pravic drugih, spletna varnost, krepitev podporne socialne mreže vrstnikov in odraslih, varni in nevarni dotiki, varne in nevarne skrivnosti, krepitev socialnih in čustvenih kompetenc. V predlogu programa bomo povezali preventivna programa, ki ju za

posamezne starostne skupine izvajamo v Sloveniji že vrsto let in sta s strani otrok, staršev in strokovnih delavcev v vzgojno-izobraževalnih zavodih prepoznana kot primerna oblika preventivnega dela. Gre za CAP-program za preventivo nasilja in zlorabe otrok in program Brez nasilja nad vrstniki. Programa bomo nadgradili in dopolnili še z vsebinami za krepitev socialnih in čustvenih kompetenc ter modulom za dijake.

SKLEP

Primarna preventiva nasilja in zlorabe otrok je tako pomembna kot učenje rednega čiščenja zob in varnosti na cesti.

Primarna preventiva je ključna za zaščito otrok in mladostnikov pred nasiljem in zlorabo. Pomembno je, da s preventivnimi aktivnostmi začnemo zgodaj in sistematično nadaljujemo z njimi do srednje šole. Programi morajo biti razvojno primerni, celoviti, da dosežejo vse aktualne ciljne skupine, procesno naravnani, dalj časa trajajoči, z več deli/srečanji, ki zagotavljajo priložnost za prakticiranje veščin, utrjevanje in nadgradnjo znanj. Optimalno bi bilo, da so del rednih vsebin v vrtcu, osnovni in srednji šoli in niso odvisni od senzibilnosti in ustrezne informiranosti ravnateljev, strokovnih delavcev v svetovalnih službah in posameznih učiteljev.

Za uspešno zaščito otrok pred nasiljem in zlorabo je dobro delati vzporedno: s postavljanjem temeljev, ko še ni problema, da ga ne bo (primarna preventiva), in s krepitevijo varovalnih dejavnikov (informacije, znanja, veščine ...) za ustrezen odziv v primerih, ko do problema (izkušnje nasilja, zlorabe) pride.

VIRI IN LITERATURA

Center for Disease Control and Prevention (2016). Adverse Childhood Experiences, <https://www.cdc.gov/violenceprevention/acestudy/> (dostopno 20. 10. 2017).

Felitti, V. J. (2009). Adverse Childhood Experiences and Adult Health. *Academic Pediatrics*. 2009, 9 (3), 131–132.

Lee, S., Kim, C. J., Kim, D. H. (2015). A meta-analysis of the effect of school-based anti-bullying programs. *Journal of child health care*, 19(2), 136–153.

National Sexual Violence Resource Center (2011). Child Sexual Abuse Prevention: Programs for Children. https://www.nsvrc.org/sites/default/files/Publications_NSVRC_Guide_Child-Sexual-Abuse-Prevention-programs-for-children.pdf (dostopno 5. 5. 2017).

Pečjak, S. in Pirc, T. (2017). Bullying and Perceived School Climate: Victims' and Bullies' Perspective. *Studia psychologica*, 59(1), 22–33.

Sanderson, J., Sanderson, J. (2004). Child-focused sexual abuse prevention programs: How effective are they in preventing child abuse? (Vol. 5). Brisbane, Australia: Crime and Misconduct Commission.

Stanik, K., Lalley, J. (2003). Standards for Prevention Programs: Building Success through Family Support. State of New Jersey, Department of Human Services.

Štirn, M. (2011). Kako se lahko o neprijetnih stvareh pogovarjamo na varen, pozitiven način? Ljubljana: ISA institut.

Ttöfi, M. M., Farrington, D. P. (2011). Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: A systematic and meta-analytic review. *Journal of Experimental Criminology*, 7(1), 27–56.

Vreeman, R. C., Carroll, A. E. (2007). A systematic review of school-based interventions to prevent bullying. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 161(1), 78–88.